

УДК 159. 922+316.61

С. Т. ВИХОР

ГЕНДЕРНА АВТОБІОГРАФІЯ ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Висвітлено зміст, аспекти, складові та етапи процесу гендерної соціалізації. Методом гендерної автобіографії досліджено механізми та засоби гендерної соціалізації студентства.

Ключові слова: гендерна соціалізація, гендерна автобіографія.

С. Т. ВИХОР

ГЕНДЕРНАЯ АВТОБИОГРАФИЯ КАК МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ ПРОЦЕССОВ ГЕНДЕРНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Исследовано содержание, аспекты, составляющие и этапы процесса гендерной социализации. С помощью метода гендерной автобиографии изучено механизмы и средства гендерной социализации студентов.

Ключевые слова: гендерная социализация, гендерная автобиография.

S. T. VYKHOR

GENDER AUTOBIOGRAPHY AS A METHOD OF GENDER SOCIALIZATION PROCESSES STUDY

The meaning, aspects, components and stages of the process of gender socialization are examined. Using the method of gender autobiography the mechanisms and means of students' gender socialization are investigated.

Keywords: gender socialization, gender autobiography.

Вивчення процесу соціалізації, який на відміну від виховання, є стихійним і нецільованим, опосередкованим соціальним оточенням, неможливе без врахування статевої належності. На необхідність зміни парадигми досліджень соціалізації молоді з врахуванням статі вказують дослідження Т. В. Говорун, В. П. Кравця, І. С. Клеціної, І. С. Кона, О. А. Луценко, А. В. Мудрика, В. Г. Романової, Л. В. Штильової та ін.

Метою статті є дослідження механізмів та засобів гендерної соціалізації студентства за допомогою методу гендерної автобіографії.

Гендерна соціалізація є соціально-культурним-історичним явищем. Зміна епох, культур, релігій, соціальних систем видозмінює вплив на особистість через звичаї і традиції. В сучасну епоху глобалізації поведінкові норми стають менш консервативними, мають широкий діапазон проявів. Кожен історичний етап висуває свої стандарти маскулінності/фемінінності, проте іноді вони стають перешкодою на шляху до самореалізації індивідів у нових соціально-економічних умовах. Гендерна соціалізація – процес засвоєння, прийняття і відтворення норм, правил поведінки, установок відповідно до культурних уявлень про роль, становище й призначення чоловіка та жінки в суспільстві, стверджує В. П. Кравець [5, с. 169–170]. Згідно з Т. В. Говорун, гендерна соціалізація – це процес входження індивіда як представника певної статі в систему соціальних зв'язків, це сукупність етапів в онтогенезі особистості з набуття гендерної ідентичності та її збагачення, що є важливим для змісту освіти і процесу виховання особистості, оскільки закладає фундамент неупередженого ставлення до особи незалежно від її статі [2, с. 126]. Таким чином, гендерну соціалізацію розглядають як видозміну гендерної ролі або розвиток гендерної ідентичності індивіда, що мають поетапний характер.

Російський психолог І. С. Клеціна перша на пострадянському просторі присвятила ґрунтовне дослідження проблемам гендерної соціалізації. Вона виділяє дві фази гендерної соціалізації:

1) адаптивну, яка виражається у зовнішньому пристосуванні до існуючих гендерних відносин, норм, ролей.

2) інтериоризації (переміну внутрішніх структур психіки через соціальну діяльність), засвоєння чоловічих і жіночих ролей, гендерних відносин і цінностей через вплив агентів соціалізації. Найчастіше засвоюються колективні, загальновизнані норми. Через екстериоризацію (перетворення психічних структур у певну поведінку, дію) вони стають частиною особистості і на рівні підсвідомості керують нашими діями [3, с. 14].

Намагання засвоїти певну гендерну роль та відповідати усталеним в суспільстві стереотипам реалізується, згідно Ш. Берн [1, с. 14–18] через такі механізми соціального впливу, як нормативний та інформативний тиск. Нормативний тиск виявляється через неприйняття та засудження суспільством тих його членів, поведінка яких не відповідає традиційним гендерним нормам цього соціуму. Типовим прикладом нормативного тиску є негативне ставлення до індивідів з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Таким чином, індивід повинен пристосовуватися до виконання гендерної ролі та стереотипів з метою уникнення нехтування ним з боку суспільства. Якщо особистість діє всупереч традиційним стереотипам, така поведінка сприймається як порушення норм, правил, а особистість – меншвартісною. Тоді здійснюється інформативний тиск. Його прикладом у сім'ї є незадоволення батьків статтю дитини. Отже, вплив нормативного тиску зумовлений прагненням людини уникнути засудження іншими членами суспільства, а інформаційного – відповідати загальноприйнятим, стандартизованим уявленням про власну стать. Взаємодія цих двох норм соціального тиску визначає тип засвоєння та виконання гендерних ролей чоловіків і жінок.

Г. М. Андрєєва виокремлює такі аспекти соціалізації, як присвоєння (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища на індивіда) і опредмечування (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив індивіда на середовище). Досліджуючи розвиток уявлень про власний чоловічий або жіночий образ у молодших дошкільників, Н. Є. Татарінцева показала, що при спеціально організованому навчанні і вихованні статевої поведінки була виявлена наступна тенденція присвоєння гендерної ролі (дотримання певних зразків, норм поведінки): «від первинного усвідомлення статевої належності (первинної статевої ідентичності) – до засвоєння визначених дорослими приписів – до формування уявлень про різницю статей – до засвоєння статевої ролі і статевої репертуару – до регулювання поведінки за статевою ознакою» [7, с. 9]. М. Н. Корнев відзначає, що засвоєння індивідом гендерної ролі відбувається відповідно до стадій соціалізації: засвоєння зразка гендерної ролі, засвоєння моделі гендерної ролі і засвоєння гендерно-рольової поведінки [4, с. 187]. Ці дослідження підтверджують, що процес присвоєння дитиною статі залежить від виховання.

Оскільки еталонами поведінки є соціальні норми, зразки маскулітності/фемінності, частина людей сприймає їх несвідомо, навіть не ставлячи під сумнів. Іноді особистість свідомо змінює власну поведінку, щоб привести її відповідно до існуючих норм. Таку поведінку Ш. Берн визначає як типи підпорядкування гендерним ролям. Вона визначає наступні три типи підпорядкування: поступливість (бажання уникнути соціального покарання і завоювати схвалення), схвалення (людина внутрішньо схвалює соціальні норми), ідентифікації (людина повторює дії рольової моделі) [1, с. 41]. Перераховані типи підпорядкування можуть бути сталими або змінюватися з часом. Наприклад, дівчина може вважати, що мити посуд – це жіноча справа і митиме його все життя, або ж після одруження розділить цей обов'язок з чоловіком, бо так заведено в її подружжя (схвалення змінилося на ідентифікацію).

Аронсон вважав, що уявлення, пов'язані з ідентифікацією, можуть змінюватися, якщо нова ідентифікація замінить попередню [1, с. 20]. Проте вчені не дослідили, який з типів підпорядкування «змушує» людей підпорядковуватися гендерним ролям.

Таким чином, гендерна соціалізація як процес засвоєння, прийняття і відтворення гендерної ролі достатньо складний і суперечливий, визначається багатьма різновекторними факторами, що ускладнює його дослідження.

Завдяки дослідженням І. С. Клеціної в галузі гендерної психології набув широкого використання автобіографічний метод, який застосовується в різних галузях науки: в практичній психології І. С. Кон визначив метод гендерної автобіографії як засіб вивчення розвитку й становлення гендерної ідентичності; в літературознавстві, де жіноче письмо є

продовженням феміністичних традицій С. де Бовуар, Е. Сікс; у філософському дискурсі, де в основі символізму лежить бінарний поділ на чоловіче і жіноче; в педагогіці для дослідження етапів, аспектів, механізмів гендерної соціалізації.

У власних дослідженнях використовували автобіографічний метод Ю. Ю. Савченко як засіб вивчення механізмів становлення психологічної статі дітей дошкільного віку, Ю. В. Яндрова з метою дослідження гендерної ідентичності особистості підліткового віку. Як зазначає Ю. В. Яндрова, «у сучасних дослідженнях гендерних особливостей людини (О. Здравомислова, О. Мещеркіна, О. Тьомкіна) отримав розповсюдження новий підхід щодо вивчення гендерної ідентичності, де остання презентована з позиції суб'єкта, котрий розповідає про своє життя. Він ґрунтується на феміністських дослідженнях (Д. Сміт, С. Хардінг, Н. Хартсток та ін.), у яких проводиться чітка межа між «чоловічим» жанром автобіографії, презентованим як розповідь про життя від третьої особи, і «жіночим» жанром, де суб'єкт і об'єкт розповіді презентовані в єдності. Причина відсутності чіткого конвенціонального визначення автобіографічного методу полягає, по-перше, у його міждисциплінарності (соціологія, психологія, етнографія), що веде до відсутності термінологічної єдності, а по-друге, автобіографічний метод не є методом технологічним. Скоріше це комплексний підхід, що включає сукупність методів (первинний збір матеріалу, самодіагностика, узагальнення власного гендерного досвіду, проєктивний метод дослідження гендерних характеристик особистості, метод вивчення й оцінки особливостей мислення тощо). Центральним об'єктом вивчення на засадах зазначеного методу є індивідуальне життя, пов'язане з безпосереднім оточенням людини, мікросередовищем. Основними лініями виступають суб'єктивні уявлення індивіда про власне життя, зокрема, про його соціальний та особистісний простір» [8, с. 271]. Гендерна саморефлексія через автобіографічний текст більшою мірою здатна виявити психологічні відмінності між представниками різної статі, оскільки текст розглядається як одна з важливих сфер прояву особистості.

На сьогодні немає однозначно визначених методик вивчення процесу гендерної соціалізації. Тому для дослідження процесу гендерної соціалізації сучасного студентства, вивчення його етапів, механізмів, засобів ми використали частину опитувальника І. С. Клеціної «Гендерна автобіографія» [6, с. 124]. Анкетування проводилося на базі ТНПУ ім. В. Гнатюка. В ньому взяли участь 90 студентів психолого-педагогічного факультету, 61 дівчина та 29 хлопців 18-20 років. Для опитування були обрані студенти, які вивчають курс «Гендерна педагогіка», оскільки частина питань анкети передбачала знання основ гендерної теорії. До опитувальника пропонувалася вказівка: «Згадайте своє раннє дитинство та дошкільні роки. Оцініть ставлення до себе як до представника певної статі Ваших знайомих, друзів, дорослих, учителів тощо. На основі спогадів напишіть свою гендерну автобіографію, опираючись на запропоновані питання»:

З якого віку Ви себе пам'ятаєте?

Коли Ви вперше відчували відмінності між хлопцями та дівчатами, чоловіками та жінками?

Коли Ви помітили неоднакове ставлення дорослих до хлопців та дівчат?

З ким ви хотіли гратися у 5–6 років?

Чи пам'ятаєте Ви свої улюблені іграшки?

Хто були Ваші улюблені герої казок і мультфільмів?

Ваші улюблені ігри: рухливі чи спокійні, групові тощо.

Що Вам говорили в дитинстві про те, якою повинна бути дівчинка, а яким повинен бути хлопчик?

Як Вам давали зрозуміти, якої поведінки від Вас як від дівчинки/хлопчика чекає оточення?

Поведінкові моделі, які нав'язуються вчителями в школі: чи відрізнялися вони для хлопців і дівчат?

Чи було однаковим ставлення вчителів до успішності та дисципліни хлопців та дівчат?

Хто з дорослих був Вам ближчим у дошкільному, молодшому шкільному віці і хто є зараз? Які правила взаємин існують між представниками різної статі?

Які якості Ви найбільш цінуєте в чоловіках, жінках? Чому? Чи вважаєте Ви, що жінки та чоловіки страждають від гендерних стереотипів і норм, які розповсюджені в суспільстві?

Хто (або що), на Вашу думку, вплинув на Ваші погляди та уявлення щодо гендеру?

Таблиця 1

Період становлення первинної гендерної ідентичності

Запитання анкети	До 3 р.	3-4 р.	5-6 р.	Після бр.
<i>З якого віку Ви себе пам'ятаєте? (у %)</i>	11/7	52/55	23/38	0/7
<i>Коли Ви вперше відчували відмінності між хлопцями та дівчатами, чоловіками та жінками? (у %)</i>		20/14	44/48	30/28

Як видно з таблиці 1 (в чисельнику подані дані про дівчат, в знаменнику – про хлопців), дівчата пам'ятають себе з більш раннього віку, проте, незалежно від статевої належності, половина опитаних пригадує себе з 3–4 років. Саме в цьому віці діти відчували відмінність між статями. Психологи пояснюють це первинною статевою ідентичністю, яка переважно закінчується в 5–6 років.

Таблиця 2

Ставлення дорослих до дітей різної статі

Запитання анкети	До школи	1 кл.	2–4 кл.	5кл.і далі
<i>Коли Ви помітили неоднакове ставлення дорослих до хлопців та дівчат? (у%)</i>	18/10	54/41	13/14	7/17

Результати, подані в таблиці 2, засвідчують, що дошкільна освіта несуттєво впливає на формування гендерної ролі, особливо у хлопців. Значно розділяє статі школа, де висувуються неоднакові вимоги, існує різне ставлення до хлопців і дівчат, нав'язуються гендерні стереотипи через «прихований навчальний план».

Американський соціолог Р. Хартлі виокремлює чотири основних засоби конструювання дорослими гендерної ролі дитини: соціалізація через маніпуляції; вербальна апеляція; каналізація; демонстрація діяльності [5, с. 171].

Перший процес, – неспокій матері щодо зовнішності дитини-дівчинки, другий – пов'язаний з підкресленням привабливості дівчинки та численими зверненнями до неї на кшталт «ти моя красуня». Дитина зникає сприймати себе очима матері, а вербальна апеляція посилює дію маніпулятивного процесу. Така багатоканальність означає спрямування уваги дитини на певні об'єкти (наприклад, на іграшки), відповідну гру «доньки-матері» або лише імітацію предметів домашнього вжитку. Діти часто отримують знаки соціального заохочення за ігри з іграшками, які відповідають їх статі. «Демонстрація діяльності» виявляється, наприклад, у тому, що дівчаток-підлітків частіше, ніж хлопчиків, залучають до господарських робіт. Отже, дівчатка вчать поводитись «як мама», хлопчики – «як тато» [5, с. 70].

Аналізуючи відповіді на 8–10 запитання анкети, ми узагальнили результати в таблиці 3, де визначили, що у вихованні мають місце всі засоби конструювання гендерної ролі, які виокремив Р. Хартлі, проте вони є різними щодо кожної статі та часто мають характер протиставлення, або мотивації в душі гендерних стереотипів.

Таблиця 3

Приклади засобів конструювання гендерної ролі

Засоби конструювання гендерної ролі	Хлопчики	Дівчатка
соціалізація через маніпуляції	«хлопців принижували за погану поведінку»	«не бігай, бо розіб'єш коліна, на тебе буде негарно дивитись, коли ти одягнеш коротку спідницю»
вербальна апеляція	«вчителі завжди ставили в приклад дівчат...», коли негативний вчинок зробила дівчина, говорили: «Вона ж дівчина, вона не могла цього зробити!»	«якби ти була хлопцем...», «ти ж дівчина, будь...»
Каналізація – спрямування уваги на певні об'єкти	«того, хто б'ється, міліція забере в тюрму»	«не грай у футбол, бо цю гру грають лише хлопчики», «завжди треба вітатися, посміхатися, бути

ОБГОВОРЮЄМО ПРОБЛЕМУ

		привітною з хлопчиками»
демонстрація діяльності	«батько просив, щоб я допомагав йому в ремонті машини...», «як поведився батько, так і я поведився...»	«мама показувала приклад, вчила на власному досвіді»

Водночас засоби конструювання гендерної ролі є механізмами нормативного та інформативного тиску: «Вона ж дівчина, вона не могла цього зробити!», «ти ж дівчина/хлопчик...».

Результати, вказані в таблиці 4, засвідчують, що у дошкільному віці немає значних гендерних відмінностей у виборі напарника для гри, хоча деякі дослідження вказують на їх існування.

«...Факт, що в дитинстві хлопчики і дівчатка мають тенденцію гратися роздільно і в соціометричному експерименті віддають перевагу представникам своєї статі, визнається більшістю психологів (наприклад, Абраменкова В.В., 1987; Репіна Т. А., 1984), – зазначає І. С. Клеціна [3, с. 67].

Таблиця 4

Вибір партнера гри

Запитання анкети	дівчата	хлопці	Обидві статі	Не знаю	Інша відповідь
<i>З ким ви хотіли гратися у 5 –6 років?</i>	25/10	28/31	34/31	5/0	Тварини мама, сам, дорослі

З таблиці 5 видно, що обидві статі майже однаково пам'ятають улюблені іграшки, проте дівчата дуже докладно перераховували всіх улюблених героїв мультфільмів, яких було надзвичайно багато. Обидві статі люблять героїв-тварин, а жіноча стать віддає перевагу традиційним красуням Попелюшці, Русалоньці, Білосніжці, які є ідеалом фемінності. Тоді як дівчата згадують Котигорошка, лише поодинокі хлопці назвали улюбленого героя – «справжнього чоловіка»: Геркулеса, самурая Джека, козаків. Таким чином, дівчат з дитинства супроводжує ідеал «справжньої жінки», який формується іграшками, казками, засобами масової інформації, тоді як ідеал чоловіка залишається нечітким, незрозумілим або нереальним: Бетмен, Супермен, Змій Горинич, Алладін, Термінатор, Х-Мак, роботи. Це разом з фемінізацією сучасної дошкільної та шкільної освіти створює проблему гендерної ідентифікації хлопчиків та вказує на необхідність змін у навчально-виховному процесі сучасної школи.

Таблиця 5

Улюблені іграшки і мультфільми

Запитання анкети	так	ні	Улюблені герої
<i>Чи пам'ятаєте Ви свої улюблені іграшки? Хто були Ваші улюблені герої казок і мультфільмів?</i>	67/62	11/34	Ну, постривай!-23/24 Вінні-Пух-7/17 Том і Джеррі-25/14 Чіп і Дейл-10/7 Колобок-5/14 Попелюшка-20/0 Русалонька-10/0 Котигорошко-7/0 Білосніжка-11/0

Результати таблиці 6 підтверджують, що діти віддають перевагу рухливим і груповим іграм, хоча трохи більший відсоток дівчат віддає перевагу спокійним іграм. Дівчата пам'ятають назви ігор, хлопці – ні. В.Ю. Каган вказує, що в дівчат рольовий діапазон ігор ширший, ніж у хлопців, а вияв допустимих варіацій жіночої поведінки більший, ніж у чоловіків.

Таблиця 6

Улюблені ігри

Запитання анкети	Рухливі	Групові	Спокійні	Одиночні	Інші
<i>Ваші улюблені ігри: рухливі чи спокійні, групові тощо.</i>	64/66	66/66	26/17	18/17	Дочки-матері, Козаки-розбійники Не пам'ятаю – 10

З таблиці 7 можемо ознайомитися з уявленнями щодо вимог до кожної статі. Зазначимо, що перелік характеристик, якими повинні володіти дівчатка майже вдвічі більший 42:25; вони співпадають з дитячими уявленнями сором'язливої красуні Білосніжки, працювитої Попелюшки, доброї Русалоньки. Чоловічий ідеал формується як протиставлення жіночності, що підтверджується часткою «не»: «Не битися, не плакати, не вживати алкоголь, не говорили нічого». З 29 хлопців лише один написав: «Хочу бути, як батько!»

Таблиця 7

Вимоги до статей

Яким повинен бути хлопчик	Всього характеристик – 25 Не плакати, захищати дівчат, розумний, сміливий, сильний, мужній, лідер, впевнений, тримати слово, допомагати батькам, культурний, не битися, не вживати алкоголь, не говорили нічого
Якою повинна бути дівчинка	Всього характеристик – 42 Охайна, чемна, спокійна, сором'язлива, ніжна, мила, слухняна, весела, красива, розумна, хазяйновита, добра, допомагати по дому, чиста, чепурна, «ходить прямо, завжди щаслива, гарно одягнена»

Результати, наведені в таблиці 8, підтверджують дані, наведені в таблиці 7 про те, що поведінкові моделі для хлопців і дівчат є різними: як наслідок – в них неоднакове ставлення до статей.

Таблиця 8

Ставлення вчителів до учнів різної статі

Запитання анкети	Так	Ні
<i>Поведінкові моделі, які нав'язуються вчителями в школі: чи відрізнялися вони для хлопців і дівчат?</i>	84/79	3/21
<i>Чи було однаковим ставлення вчителів до успішності та дисципліни хлопців та дівчат?</i>	26/34	61/66

Аналіз таблиці 9 показує, що мати для дівчат є ближчою протягом усього періоду дитинства, роль батька поступово зменшується. Роль матері зменшується для хлопців у підлітковому віці, а зростає вплив батька. Малою є роль батька для хлопців і дівчат, вплив обох батьків зростає у юнацькому віці, проте загалом він впливовий лише для третини опитаних. Таким чином, на хлопців переважно впливають матері, виховательки, вчительки, що ускладнює для них процес гендерної соціалізації.

Таблиця 9

«Хто Вам був ближчим у ... віці?»

Вік	Мама	Тато	Обоє	Бабуся, дідусь	Інші
Дошкільний	57/62	18/10	18/21	3/7	
Молодший шкільний	57/52	18/31	16/17	3	
Підлітковий	59/34	18/48	13/10		Ніхто, друг, ніхто – 3%
Юнацький	54/38	11/21	30/28		Ніхто, друг, тренер

Відповіді на останні питання анкети засвідчили, що єдиним джерелом знань про гендер є курс «Гендерна педагогіка». Він сприяє переосмисленню власної гендерної ролі і життєвої позиції, допомагає сформувати стосунки між статями на засадах взаємоповаги, взаємозамінності, взаєморозуміння.

Таким чином, вивчення процесу гендерної соціалізації за допомогою автобіографічного методу дає змогу зробити наступні висновки:

- гендерна автобіографія – це суб'єктивний метод вивчення механізмів гендерної соціалізації, він не дає вичерпної інформації, тому повинен використовуватися разом з іншими методами дослідження;
- анкета вимагає доопрацювання (перехресні запитання, певний вік респондентів, останні запитання вимагають знання гендерної теорії);
- відповіді юнаків більш лаконічні, тому їх складно порівняти з відповідями дівчат;
- відповідях юнаків та дівчат не простежується особливих гендерних відмінностей, окрім кількості характеристик чоловічої та жіночої гендерних ролей (в казках, мультфільмах і житті);

• вимоги до чоловічої гендерної ролі «розмиті», нечіткі, чоловіча гендерна роль, яка нав'язується дітям, побудована на засадах антижіночності, або має фантастичний характер. Це, разом з фемінізацією освіти, ускладнює хлопцям процес гендерної соціалізації, ставить їх у менш сприятливе становище порівняно з дівчатами. З іншого боку, жіноча роль, обтяжена гендерними стереотипами, що негативно впливає на гендерну соціалізацію дівчат.

Отже, наше дослідження переконує в необхідності розвивати основні постулати гендерної педагогіки, надалі впроваджувати в освітні заклади гендерний підхід, знаходити нові та вдосконалювати відомі методи дослідження процесу гендерної соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 318 с.
2. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: Дис. ... д-ра псих. наук: 19.00.07 / Т. В. Говорун. – К., – 2002. – 375 с.
3. Клецина И. С. Гендерная социализация: учеб. пособие. / И. С. Клецина. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1998. – 77 с.
4. Корнев М. Н. Соціальна психологія / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К.: Либідь, 1995. – 304 с.
5. Кравець В. П. Гендерна педагогіка: навч. посібник. / В. П. Кравець. — Тернопіль: Джура, 2003. – 406 с.
6. Практикум по гендерной психологии; под ред. И. С. Клециной. — СПб.: Питер, 2003. — 479 с.
7. Татаринцева Н. Е. Педагогические условия воспитания основ полоролевого поведения детей младшего дошкольного возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. Е. Татаринцева. – Ростов-на Дону, 1999. – 18 с.
8. Яндрова Ю. Гендерна автобіографія як метод дослідження гендерної ідентичності особистості підліткового віку / Ю. Яндрова // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 19. – С. 271–276.